

Tanulmány

TVERDOTA GYÖRGY

„Bátorság! Lesz még olyan munkád, / amelyben kedvedet leled, –”

József Attila önbiztató versei

A József Attila-értelmezésnek mindmáig legerősebb, legtöbb tudományos eredmény eléréséhez kiindulópontul szolgáló hipotézise a „kései József Attila” Németh G. Béla által kezdeményezett képlete volt.¹ A formula értékeiről másutt részletesen írtam.² Egy ilyen séma azonban épp erényeinél, termékenységénél fogva válhat egy idő után a kutatás folytatásának egyik legmakacsabb akadályává. Elfedheti a „kései” korszak olyan vonásait, amelyek ellentmondanak az utolsó években egyoldalúan jellegadóknak tekintett költészeti sajátosságoknak. A semmi vonzása, a bűn tematikája, a gyermekkori sérelmek felelevenítése, az anya emlékének gyötrelmes felidézése, a szerelmi kudarc miatti panasz, az emberi lét végességével való viaskodás kétségkívül hangsúlyosan jelen vannak az utolsó időszak lírai termésében, de nem töltik ki a költő halálát megelőző éveket. A „kései József Attila” formula másrészt akarva-akaratlanul szembeállítja az utolsó évek teljesítményét, mint értékeesebb versanyagot az azt megelőző egész pálya termésével (különösen a harmincas évek első felének úgynevezett „proletárköltészetével” szokták konfrontálni), mint olyan szövegegyüttest, amelyben József Attila igazán újat és jelentőset hozott a magyar költészet történetében. Legfőbb ideje ezzel szemben határozottan kijelenteni, hogy József Attila költői gondolkodása sokkal változatosabb, kiegyensúlyozottabb, és költői gyakorlata esztétikai értékek létrehozása tekintetében is sokkal kiegyenlítettebb volt, mint amilyennek a „kései József Attila” formula alapján feltételezni szokás.

A „kései József Attila” formula motorja az a koncepció volt, amelyet Németh G. Béla a *Tudod, hogy nincs bocsánat* című, 1937-ben született költeményt elemző tanulmányában az önmegszólító verstípusról fejtett ki.³ Ez a tanulmány elementáris hatást gyakorolt a hatvanas évek egyetemi hallgató nemzedékeire éppúgy, mint a hetvenes évek magyartanárait, és máig hatóan befolyásolja a korszakkal foglalkozó kutatók gondolkodását. A lenyűgöző hatás érthető és indokolt volt, mert a közönség felismerte, hogy a tanulmányt olvasva egy, a korszak irodalomtudományos gon-

¹ NÉMETH G. Béla, *A kimondás törvénye. A kései József Attila világképe és poétikája* = N. G. B., *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1982, 36, 47–49; UÓ., *A semmi sodra ellenében. Egy, a kései József Attila költészetében fontos kérdéskör* = N. G. B., *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, i. m., 71–72, 80, 95; UÓ., *Még, már, most. József Attila egy kései verstípusáról* = N. G. B., *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, i. m., 172.

² TVERDOTA György, *Zord bűnös vagyok, azt hiszem. József Attila kései költészete*, Pécs, Pro Pannonia, 2010, 7–10.

³ NÉMETH G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról* = N. G. B., *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, i. m., Bp., Tankönyvkiadó, 1982, 103–168.

dolkozásában kivételesen mély belátásokat megfogalmazó gondolati teljesítménnyel áll szemben. Az önmegszólító verstípus szerkezete azon alapul, hogy a versbeli beszélő, a lírai én megszólítja önmagát, s a költemény egészében vagy egy részében önmagához intézi szavait. Németh G. Béla gazdagon és sokrétűen jellemzi, pontosan leírja mindazokat a poétikai következményeket, amelyek a verstípust megalapozó beszédszituációból származnak.

E nagy távlatokat nyitó, és talán még messzebbre vezető távlatokkal kecsegtető felismerés azonban súlyos genetikai hibával született. A hiba évtizedeken át, mindmáig rejtve maradt, és így már a kezdet kezdetétől fogva egyoldalúságokat, torzulásokat okozott azokban az elemzésekben, amelyekben a kutatás eredeti vagy továbbfejlesztett formában alkalmazta az önmegszólító verstípus koncepcióját, és úgy terjesztette ki más költők elemzésére is, hogy a fogalom alapjait nem vetette alá terhelőpróbanak. József Attila esetében, mint láttuk, a torzulás a kései korszak egyoldalú jellemzésében és a korábbi időszakok teljesítményének az utolsó évek terméséhez viszonyítva méltánytalan lebecsülésében valósult meg. Németh G. Béla tévedése annak következménye volt, hogy az önmegszólító verstípus példaverseként József Attila *Tudod, hogy nincs bocsánat* című költeményét emelte ki, elemezte, s erről olvasta le a verstípus jellegzetes vonásait. Egy olyan versről, amelyben megfogalmazódott az öngyilkosság alternatívája, s ha hinni lehet a kortársi emlékezőknek, a költemény korábbi változatában ilyen végkifejlettel zárult volna: „Most hát a töltött fegyvert szorítsd üres szivedhez”.⁴ Az elemző ezzel a verstípust eloldozhatatlanul hozzákötötte az ember végességével való tragikus és patetikus farkasszemet nézés szituációjához. A korszak más jelentős költőtől teljes terjedelemben idézett és röviden elemzett példaversek, Babits *Csak posta voltál* című költeménye és Kosztolányi *Számadás* szonettciklusának első és hetedik darabja ugyanilyen hangoltságúak. De a verstípus magyar költészeti előtörténetéből vett példák, Balassi, Faludi, Kölcsey, Vörösmarty és Arany versei is kivétel nélkül beleillenek a *Tudod, hogy nincs bocsánat*-ban kulmináló sorba.

A verssorozat homogenizáló közös nevezője a 'válság' terminus. Ki vonná kétségbe, hogy e versek hőse, a magához beszélő, magában töprengő ember válságban van? Csakhogy a válság az egyik legbizonytalanabb, legnehezebben körvonalazható állapot. Nagyon kevés emberi lényre, élethelyzetre lehet magabiztosan rámondani, hogy mentes mindenféle válságtól, s az egyensúlyhiány, a csődhelyzetek mindenütt jelenvalósága igencsak legyengíti a fogalom magyarázó erejét. Németh G. Bélát az a kérdés foglalkoztatta, hogy „van-e az annyira más társadalomban élő, más sorsú és alkatú költők válságában valami közös?” A különböző válságok közös elemét a számvetés kényszerében jelöli meg, mégpedig a szerepválsággal való szembenézés kényszerében: „A válság éppen annak megérzéséből vagy tudatából áll elő [...],

⁴ „Június 28-án, hétfőn délután az Erzsébet-híd pesti hídfőjénél levő kis parkban ültünk egy padon [...] Néhány verset olvasott föl, köztük a »Tudod, hogy nincs bocsánat« kezdetűt. Abban a – talán első – változatban még úgy végződött, hogy / »Most hát a töltött fegyvert / szorítsd üres szivedhez.« / Beszéltünk a versről: milyen szép, kár, hogy ilyen reménytelen. / Legközelebb egy új, bizakodó szakasszal bővítve hozta megmutatni: »vagy vess el minden elvet, s még remélj hű szerelmet...«” (ILLYÉS Gyuláné, *József Attila utolsó hónapjairól*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 49.)

hogy a szerep és a személyiség, illetőleg a társadalmi szükség, azaz lehetőség s a szerep ellentmondásba került egymással: a társadalomtól kínált szerep nem vágy egybe többé a személyiséggel, illetőleg a személyiséget megnyilvánító szerep nem szükséges, nem lehetséges többé a társadalom számára”.⁵

Az önmegszólító verstípusról adott leírás genetikus hibáját nem valami durva tévedésre vezetjük vissza – ilyet a kiváló tudós nem követett volna el –, a hiba az önmegszólítás lehetséges motivációinak, és ebből következően modalitásainak erőszakos és radikális redukciójában, a válságra adott válaszra történt korlátozásában érhető tetten, ahogyan mindez a *Tudod, hogy nincs bocsánat* című versben megmutatkozik. Az önmegszólítás igénye Németh G. Béla szerint akkor jelentkezik a költőben, ha válságélményt él át, ha szerepválságba kerül. Egyetlen pont, ahol a tudós áttöri ezt a maga elé állított korlátot, amikor a „törvények és szentenciák [...] második személyű formulájá”-ról beszél. Ebben a formulában „a törvényhozó erkölcsi személyiség, intellektus szólította meg és fel egyetemlegesen azt az egyetemességet, melynek, éppen törvényhozó jogánál és képességénél fogva, kívül és fölötté állt.”⁶ Németh G. Béla itt olyan megszólító helyzetet idéz föl, amelyben nincs szó válságról, hanem a megszólított alanyoknak valamely törvény alá történő verbális alávetése történik. Épp csak az a kár, hogy itt is a fenségesség és a tragikus pátoasz légkörében tartózkodunk, s az önmegszólítás esendőbb, emberibb, privátabb indítékai és tartalmi számon kívül maradnak.

Márpedig a költői alakzat a mindennapi élet attitűdjeiben gyökerezik. Önmegszólításról már gyermekkorunkban is szerezhetünk tapasztalatot. „Ne félj, Nemecek!” – biztatja magát a vézna fiúcska a *Pál utcai fiúk*ban, hogy legyőzze a félelmét, és véghez vigye, amit eltervezett. Az effajta megnyilatkozások a természeti embernél és a gyermeknél önmaguk megerősítésének mágikus eszközei. A magának adott utasítás az akarat megedzésének, a szándék megszilárdításának jól bevált technikája, amely atavizmusként próbára tevő helyzetekben a legérettebb felnőttben is felbred. Ha az egyén nehéz szituáció fölött akar úrrá lenni, ha a feladat, amelynek elvégzésére vállalkozik, kockázatokkal jár, ha veszélybe sodorhatja őt, ha kudarccal fenyegeti, de a személy mégis elszánja magát a cselekvésre, akkor ez az elszánás önmagának szóló tanács, javaslat formájában önálló nyelvi alakot ölt, akár mások számára is hallhatóan vagy olvashatóan jut kifejezésre, akár belső beszéd állapotában marad meg. A megszólítás és a felszólítás azonban elszakadhat az azt indukáló körülményektől. Mindenféle nevelési helyzet szükségszerű velejárója az ilyen odafordulás, amely fel akarja készíteni az alanyt egy várható, a bekövetkezés esélyével kecsegtető vagy fenyegető helyzetre. A nevelési szituációt nagyon tág értelemben kell venni. Így írható le a spontán jóakarati kifejezése, a segítő szándék nyilvánítása, a tanácsadás is, amely a tanácstalan vagy bátortalan embert kívánja kimozdítani passzivitásából. S ha ez a megnyilatkozás a beszélő alanyra irányuló önreflexív formát ölt, akkor nem történik más, mint hogy a nevelési helyzet interiorizálódik, és önneveléssé válik.

⁵ NÉMETH G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról*, i. m., 108, 112.

⁶ I. m., 113., 114.

A Németh G. Béla által tárgyalt eset kétségkívül szervesen beletartozik ebbe a repertoárba, hiszen válsághelyzetben mindennél inkább rászorulunk az effajta belső tanakodásra. A válságból való megszabadulás minden más erőpróbánál fokozottabb mértékben teszi szükségessé az átlagon felüli, akár kockázatokkal járó elhatározáshoz iránymutatást tartalmazó eligazítást, de a válságkezelés e repertoárnak mégis csak egyik, méghozzá szélsőséges változata, ha úgy tetszik, határhelyzete. Márpedig ha a típus jellegzetes vonásait a szélsőséges változatról, a határhelyzetről olvassuk le, akkor eltorzítjuk a jelenségről kialakított képet. Azt állítom tehát, hogy az önmegszólítás igen sok esetben nem lép túl az alapvetően pozitív, építő, nevelő megnyilatkozási módokon, s csak bizonyos fejleményeiben válik a válság kifejezésévé és az ettől való megszabadulás szolgálatában álló reagálási móddá. Ha egyoldalúan kiemeljük az önmegszólítás lehetséges indítékainak és modalitásainak ezt a bármennyire fontos változatát, ezzel megnehezítjük a jelenség megértését, értelmezését óhatatlanul eltorzítjuk. Ilyen megengedhetetlen egyoldalúság történt akkor, amikor Németh G. Béla a verstípust a *Tudod, hogy nincs bocsánat* elemzésével írta le.

A pusztá megszólítás azonban nem több mint kapcsolatfelvétel, önmagában véve üres odafordulás a másik személyhez, s az önmegszólítás során ugyanilyen cél nélkül intézzük szavainkat önmagunkhoz. Az ilyen formalizmust mindennél jobban szemléltetik József Attilának azok a versrészletei, amelyek kimerülnek a funkcióatlan önmegszólító formula használatában. Az 1924-es *József Attila* című vers „*József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még anyámtól örököltem, áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott*”⁷ frivol, játékos nyitó mondata semmit nem hordoz azokból a tartalmakból, amelyek a vizsgálatunk tárgyát képező verstípusban megjelennek. Az önmagunk iránti szeretet „megvallása” ugyanis meglehetősen triviális szellemeskedés, még akkor is, ha ennek ellentéte, az öngyűlölet komoly figyelmet érdemlő attitűd. A *Medáliák*-ciklus negyedik darabjának „Lehet, hogy hab vagy cukrozott tejen, / lehet, hogy zörej, meredt éjjelen, / lehet, hogy kés vagy ónos víz alatt, / lehet, hogy gomb vagy, amely leszakad –” önmegszólítása is merőben formális.

Az önmegszólítás akkor telik meg tartalommal, ha vocativusból, imperativusba lépünk át. Nem egyszerűen megszólítunk, hanem *felszólítunk*, illetve önmagunkat hívjuk föl valamilyen tett végrehajtására, valamilyen magatartás tanúsítására. Az így értelmezett verstípushoz ezért a fenti két példánál sokkal inkább hozzátartozik az *Ének magamboz* című korai vers, amelyben a szövegtest életparancsokat sorol fel: „Szeretni kell a csalfa köd-eget, [...] Csókolni kell az élet-mart sebet, [...] Tisztelni kell az öregek kezét”. Itt a megszólító nyelvi forma hiányzik, de a cím világossá teszi, hogy e parancsok címzettje a beszélő énjé. A versben voltaképpen az önmegszólítás kerülőútját ismerhetjük meg.

Megszólítás és önmegszólítás, pontosabban felszólítás és önfelszólítás között nincs éles határvonal. A vers beszélője gyakran másokhoz, társaihoz, valamely közösséghez intézi intelmeit, de a tanításokat saját magára is érvényesnek tekinti. A *Tanítások* ciklus vagy *A számokról* beszélője jellegzetes típusa az olyan profétának,

⁷ József Attila verseit a következő kiadásból idézem: *JÓZSEF Attila összes versei* [kritikai kiadás], közzéteszi STOLL Béla, Bp., Balassi, 2005, I–III.

aki többnyire nem emelkedik hallgatósága fölé, nem distanciózza magát közönségtől, osztozik a kötelességekben, amelyeket ő maga fogalmazott meg. A *Nem én kiáltok* imperatívusai a beszélőre éppúgy vonatkozathatók, mint a vers végén megszólított „drága, szerelmes barátjára: „Lapulj a források tiszta fenekére, / Símulj az üveglapba, / Rejtőzz a gyémántok fénye mögé [...]” és így tovább. Olykor kifejezetten eldönthetetlen, hogy megszólítással vagy önmegszólítással állunk-e szemben, mint például a *Biztató* esetében: „Csomagodat ne bontsd ki, / ha véginségre jutsz. / Azért véredet ontsd ki, / amiért sírni tudsz.” Így hát nem csodálkozhatunk azon, hogy – mint majd látni fogjuk – az egyik forma zökkenőmentesen vagy kis módosításokkal átmehet a másikba.

Az önmegszólítás-önfelszólítás tehát üres formaként gondolható el, amely nagyon különböző tartalmakkal tölthető fel, s arculata a befogadott tartalmak természetétől függ. Vajon ez az arculat szeszélyes összevisszasággal, esetlegesen változik alkalomról alkalomra, amikor a versekben ismételten felbukkannak az önmegszólítás példái, vagy pedig valamilyen rend, legalább valamilyen tendencia szerint alakuló történeti sorba rendezhetők az előfordulások? Ha az előbbi megoldás mellett döntünk, megmaradhatunk a szövegek zárt körében, de be kell érünk az elszigetelt példák véletlenszerű lajstromával. A szövegek ugyanis képtelenek arra, hogy közvetlenül egymást generálják. Amennyiben logikát vagy legalábbis tendenciát keresünk az önmegszólítások korpuszában, átjárást kell biztosítanunk a szövegek, a nyelvi-poétikai képződmények és az azokat létrehozó alany között.

Vajon nem esünk-e bele ebben az esetben a biografizmus vagy legalábbis a pszichologizmus csapdájába? Vajon a szöveg helyett nem arra az önmagához beszélő emberre irányítom-e a figyelmet, aki a szöveget megalkotta? A műalkotás nem olyan személytelenül jön létre, mint a föld mélyének különös belső vegyi, hő- és nyomásviszonyai között a kristály, nem is úgy nő és bontakozik ki, mint egy pompás virág, hanem emberi tevékenység eredménye. Azaz szerző és szöveg korántsem egyszerű viszonyát vizsgálni nem fölösleges időpocsékolás, erről – megfelelő körütekintéssel – szólni nem mellébeszélés. Ha az önmegszólításnak van alakulástörténete, azt csak úgy tudjuk követni, ha ismételten kilépünk a szövegből, mint nyelvi produktumból, és hidat verünk az alanyhoz, aki ezt a szöveget megalkotta. Az önmegszólítás egymásra következő példái közötti folytonosságot az emberi személyiség (tudat, tudatalan, érzelmek, intellektus) szubjektív kontinuitása biztosítja.

A biografizmus vagy a pszichologizmus vádját csak akkor kerülhetjük el, ha gyökeres redukciónak vetjük alá a szubjektív elemet, az alkotó személyét.⁸ A szubjektumra alapozó magyarázat korlátozását elérhetjük, ha az önmegszólítás egyes példáinak létrejöttét impulzusok sorának tekintjük. Az impulzus „külső vagy belső hatás kiváltotta, cselekvésre irányuló hirtelen elhatározás, fellobbanás”.⁹ Az önmegszólítást előidéző impulzus mindannyiszor az alkotó szubjektumban keletkezik, s anélkül számolhatunk vele, hogy az iránt kutakodnánk, vajon milyen életrajzi, kor-

⁸ MANNHEIM Károly a redukált szubjektumnak ezt a típusát „hozzárendelési szubjektum”-ként határozza meg. (*Ideológia és utópia* = M. K., *Ideológia és utópia*, Bp., Atlantis, 1996, 78.)

⁹ BAKOS Ferenc, *Idegen szavak szótára*, Bp., Akadémiai, 1978, 361.

történeti, lelki vagy morális indítékok állnak a mögött a megnyilatkozás mögött, amely a szubjektumból kilépve nyelvi formát öltött. Elegendő, hogy feltételezzük egy olyan forrás létét, amelyből az önmegszólítás példáinak létrehozására irányuló impulzusok újra meg újra kiindultak. Az elemzés voltaképpen tárgyai nem az impulzust előidéző szövegen kívüli motívumok, hanem maguk ezek a nyelvi-esztétikai megnyilatkozások. A megnyilatkozások közötti folytonosságot megalapozó közös szubjektív forrásnak a József Attila nevet adhatjuk, de ez nem kötelez bennünket arra, hogy József Attila életéről, lelkiállapotáról értekezzünk. Az impulzus tehát maga a híd, amely az alkotó redukált, lélektanilag, társadalmilag, életrajzilag nem konkretizált szubjektivitását összeköti a belőle eredő költői tárgyak, jelen esetben az önmegszólítás konkrét formáival.

Az önmegszólítás-önfelszólítás alakulását ily módon anélkül rekonstruálhatjuk történetként, hogy életrajzi vagy lélektani magyarázathoz folyamodnánk. Ha pedig mégis élünk ezzel a lehetőséggel, pontosan megjelölhetővé válik, hol léptük át a határt. A formulát célszerű a Németh G. Béla által egyoldalúan hangsúlyozott véglettel ellentétes pólustól elindulva szemügyre venni, előbb azt a változatát kiemelni, amely a *Tudod, hogy nincs bocsánat* (vagy még inkább a *Karóval jöttél*) végső rezignációjától eltérően nem szakad el a lírai én pozitív, építő, önnevelő, önnön akarátát megszilárdító funkciójától. Annál inkább, mert az önmegszólítás újraértelmezésének kezdeményezését az a felismerés tette lehetővé, hogy az önfeladás patetikus és tragikus példáival ellentétes tendenciák sokkal erőteljesebben voltak jelen a harmincas évek derekán és második felében József Attila költészetében, mint azt a szakmai közmegegyezés feltételezi. Az önfeladással dacoló attitűdök közül az önmegszólítás egyik legjobban megragadható módozata, az egyik legjobban körvonalazható gondolkodási szerkezet az, amit az „önbiztatás” szóval határozhatnánk meg legtömörebben. Az önbiztatás egyik kristályosodási pontja az *Eszmélet*-ciklus forrásvidéke. A tizenkét versben első pillantásra nem tűnik föl ez az attitűd. Annál könnyebben felismerhető azokban az előzményekben és variánsokban, amelyeket a kiadások *Az Eszmélet ciklus vázolataiból* cím alatt szoktak összefoglalni.

Azért beszéltem az önbiztatás kapcsán gondolkodási szerkezetéről, mert az előttünk álló és elemzésre váró példák közös, minden egyes példára jellemző felépítését akartam jellemezni, s ezt a példákból kivont közös sémát az alkotó tudatában, mintegy az innen kiinduló impulzusok forrásában kell elhelyeznünk. Az általában vett „önbiztatás”-t mint az egyes, konkrét példákat megalkotó gondolkodás bizonyos konstans elemeit, ezen elemek megfelelő rendben történő egymásra következőségét és egymással való szerves kapcsolatát kell elgondolnunk, ami megenged bizonyos változékonyságot, plaszticitást, eltéréseket az egyes konkrét megnyilvánulások között, de kellőképpen kijegecesedett, megszilárdult, s ezért jól felismerhető módon azonosítható.

Az első állandó alkotóelem egy többnyire rövid felszólító mondat, maga a biztatás, amely iránya és érzelmi színezete szerint öltheti a felszólítás, a parancs, az intés, a tanács, a tilalom, sőt, akár a számonkérő kérdés formáját. Az önmegszólítás, a megszólító és a megszólított kettőssége az iránymutatást tartalmazó odafordulás

formai aspektusa. Megszólító és megszólított viszonya nemcsak a törvényhozó és az alávetett kapcsolatához hasonlóan hierarchikus, távolságtartó, hanem közvetlen, bizalmas, akár bensőséges is lehet, mint az *Eszmélet* egyik három versszakos előzményének első strófájában felhangzó nyitó, barátián számon kérő kérdés: „Öregem, no, mi van veled?” Az odafordulás nyílt önmegszólítással alakulhat át, mint az idézett fogalmazvány egy másik változatában: „Attila, ejh, mi van veled?” A biztatás második felbukkanása a szövegben a szó szoros értelmében önbátorítás jellegű: „Bátorság! Lesz még olyan munkád”, illetve a variánsban negatív formában: „Ne félj, lesz egyszer olyan munkád”. Az önbiztatás negatív megfogalmazására épülő gondolati szerkezet makacsul megismétlődik az *Eszmélet* egy másik előzményében is: „Ember, ne félj!”¹⁰

Ha az önfeladás attitűdjét, a kiegyenlítő ellensúly, a biztonságot adó támaszték hiányát regisztráló versek (például a *Talán eltűnök birtelen...* vagy a *Karóval jöttél...*) ellenfényében vesszük szemügyre ezt az odafordulást, nyilvánvalóvá válik azzal ellentétes, pozitív hangoltsága. Elegendő szembesíteni a „Bánat szedi szét eszemet, / ha megtudom, mire jutottam”; „már sohasem menekülsz” rezignációjával a „Bátorság!”, „Ne félj!” felszólításokat. Érdeemes felfigyelni arra a néha kissé ironikus, de egyértelműen barátságos, biztató hangütésre, amely olyannyira szemben áll az önfeladást tematizáló versek tragikus pátozával.

Korábban megállapítottam, hogy az *Eszmélet*hez vezető út egyik leglényegesebb állomása annak a strófának a kimunkálása volt, amelyben a ciklus darabjai elrendeződtek, az *a, b, a, b, a, b, a* rímszerkezet kikristályosodása. Ennek első példájával a *Vigas* című versben találkozunk, amelynek egyik kéziratán az „1933. okt. 19.” keltezés olvasható.¹¹ A *Vigas* egyúttal az első kierielt példánya az önbiztató verseknek is. Kezdősora tartalmaz ilyen intó odafordulást: „Ne hadd el magad, öregem”. A példakat keresve időben visszahátrálhatunk az 1932–1933 határára született *Téli éjszakáig*, amelynek híres nyitó mondata már kiforrottan tartalmazza ezt a fegyelmező, figyelemfelhívó önbiztatást: „Légy fegyelmezett!” A kezdő mondat olyan várható tapasztalatra figyelmeztet, amely próbára teszi a személyiség állóképességét. De a többi idézett felszólítás is valamilyen negatív helyzetre vonatkozó ellenállásra ösztökél. A „Ne félj”, vagy „Bátorság!” olyan szituációt előfeltételez, amely veszélyes lehet az alanyra, vagy annak valamely féltett érdekét sértheti, s ezért spontán válaszként a szó szerinti vagy átvitt értelemben vehető megfutamodás reakcióját válthatná ki, legyen ez az infantilizmus fedezékébe húzódás: „mily gyermeki vagy”, illetve a passzivitás bármely más változata. A biztató figyelmeztetés e spontán rossz hajlandóság leküzdésére, s a helyzetnek megfelelő, méltó ríposztra szólít föl.

Az elemzett gondolati szerkezet másik elmaradhatatlan alkotórésze ezért a kiváltó ok, a kedvezőtlen helyzet kendőzetlen feltárása, amellyel a magatartásbeli alternatíva szubjektivitása állítható szembe. A *Téli éjszakának* akár teljes szövegét is tekinthetjük ilyen helyzetfeltárásnak, még hozzá a vers tárgyiasságánál fogva a nyitó mondat részletező, aprólékos indoklásának. De ez a részletezően tárgyas-leíró ten-

¹⁰ A fenti kiemelések tőlem: T. Gy. Az önmegszólítás példáit a továbbiakban is kurzívval jelölöm.

¹¹ JÓZSEF Attila összes versei, i. m., II, 221.

dencia visszahúzódik. Utolsó nagy példája az *Elégia*, s helyét a redukált, jelzésszerű, tömör, szűkszavú helyzetfeltárás foglalja el. A leíró hajlandóság visszaszorulása, az erős, koncentrált képek bevetésére való törekvés fontos, új poétikai sajátossága a kései költészetnek. Az önbiztatás kiérlelt példányai már ezzel a tömörítő technikával élnek.

E tömörítések az őt közelről érintő, húsába vágó sérelmekkel szembesítik a személyiséget, vagy pedig metaforikusan, szimbolikusan megfogalmazott kényszerekre utalnak, amelyek kemény próbatételnek vetik alá a szubjektum védekező erejét, vagy egyenesen az én végzettségű kiszolgáltatottságát hangoztatják. Az [*Öregem, no...*] kezdetű fogalmazványban a lírai én totális tehetetlenségét („Vizes homokon kötelek / kötnek-e ki?”), az elébe tornyosuló várható nehézségeket („bár ha egek ura ront rád”) a túlzás stíláriis alakzataival érzékelteti a szöveg. Az [*Ember, ne félj...*] kezdetű töredékben egy általános formulában, a korszakot átható szeretethiány konstatálásában van összefoglalva mindaz, ami nehezen elviselhetővé teszi az életet: „ma nem tudunk szeretni”. A [*Szépen beszélés...*] ötsorosa az ínséget panaszolja fel: „ma éheztl és nem kerestél”. A *Vígassz* helyzetrajza a tényállítások és a metaforikus általánosítások egész csokrát tartalmazza: „éhes rongy vagy”; „Fázol.”; „most a tyúkszemünkre lépnek”.

Ez a helyzetkép a maga elszigeteltségében szemlélve semmiben sem különbözik attól, amellyel József Attila olyan verseiben találkozunk, melyek valamilyen csapdahelyzetről, végső, korrigálhatatlan kudarcról, önfeladásról számolnak be: „A semmi ágán ül szivem”; „Komor ég alatt üldögélek”; „nem ember szívébe való / nagy kínok késeivel játszom”; „Elpazaroltam mindenem”, és így tovább, és így tovább. Ez a közös elem azt a látszatot kelti, hogy az előbbi és az utóbbi példák tökéletesen azonos pozícióból származnak, abból, amelyet a kései József Attila-formula fogalmaz meg. E helyzetleíró részletek azonban gyökeresen más funkciót töltenek be az általunk elemzett képletben, mint a szoros értelemben vett „kései” költészet darabjaiban. A kései helyzetfelmérések a teljes bekerítettség állapotában ábrázolják a lírai ént. Az önbiztatás struktúrájában ellenben az alanyt övező szituáció ábrái azt a külvilág tárgyias rajzában részletezett objektív, vagy a versbeli én egzisztenciális viszonyaira összpontosuló szilárd szubjektív pontot képezik, ahonnan a szubjektum elrugaszkodása történik, a szorongató helyzetet vázolják föl, amelyből az én kiszabadíthatja magát. A lendületet ehhez az elrugaszkodáshoz az önbiztatás és a belőle következő további intések és javaslatok elfogadása biztosítják.

Az önbátorítás ugyanis nem merül ki az idézett rövid felszólító, illetve önfelszólító, esetleg számon kérően kérdező mondatban, hanem ugyanazon gyökerű, de másfelé elágazó biztatások egyetlen szövegben többféle változatban és hangoltsággal, ismételten felbukkanhatnak. Ezek képezik a formula harmadik konstans elemét. Bennük éppúgy adekvát magatartás kialakítására való intés: tiltás vagy útmutatás fogalmazódik meg, mint az első alkotóelemként elkülönített önbátorító mondatokban. Ilyen magatartásként nem offenzív aktusok, hanem a lemondás, a tudomásulvétel, a kitarás, az elviselés, a túlélésre való berendezkedés, a bölcs belátáson alapuló cselekvésmódok körvonalazódnak. Az első, önbiztató önfelszólítást tartalmazó alkotóelemtől ezek az elágazó, további önbátorítások abban különböznek,

hogy többnyire valamilyen szituációba illeszkedve, élethelyzetekre lebontva konkretizálják az önbátorítást.

Az [*Öregem, no...*] záró sora azt a parancsot fogalmazza meg, hogy a megszólított a kietlen viszonyok között is teljesítse önmagával szembeni legközvetlenebb kötelességét, keresse meg napi betevő falatját: „*teremtsd elő a kenyered.*” Ugyanez megismétlődik szemrehányásként a [*Szépen beszélsz...*]-ben: „ma éheztedél és nem kerestél”, majd a töredéket záró intés arra irányul, hogy az alany kímélje magát, tartalékolja erejét a későbbi küzdésre: „*De most aludj?*”. Ez a(z ön)kímélő, gondoskodó intés a közösség számára példát mutató magatartás formájában már a *Külvárosi éjben* is megtalálható: „*Alszom hát én is, testvérek?*”. Az önvédelem, az önkímélet tartalmi itt még nem öltik magukra az önmegszólítás formáját, a lírai én magának és társainak címzett jókívánságaiként fogalmazódnak meg: „Ne üljön lelkünkre szenvedés. / Ne csipje testünket féreg.” Az alvásra, pihenésre intő mondat egyébként már jelen van az 1927-es *Biztató* refrénjében is: „Zizeg a szalma, *menj, aludj.*” Az [*Ember, ne félj...*] kezdetű töredék második sora a szeretet iránti gyermeki igényekről való lemondást javasolja: „*törődj belé, ma nem tudunk szeretni.*” Különösen gazdag az önbátorításból kisarjadó tanácsokban, intésekben, javaslatokban, retorikus kérdésekben a *Vígassz*: „bőröd ne bízd kereskedőre [...] a fogát / elkoldulhatod-e a kannak? [...] hihetsz-e annak, / ki fütve lakik öt szobát [...] Bús jószág, ne vetéld magad!” A záró sor tiltó figyelmeztetése pedig általánosító érvényű: „*ne tékozzold bizalmadat.*”

Az önbátorító alakzat negyedik állandó eleme az ígéret. A helyzetleírásban körvonalazódó feltételek között korántsem nagy remények, dédelgetett álmok megvalósítása a tét. Ha nem ábrándozunk valami gyökeresen jobbról, van esélyünk arra, hogy kevésbé rideg feltételek között folytassuk, de ahhoz, hogy az enyhültebb életszakaszba eljuthasson, az alanyunk be kell érnie azzal, amit a sors kínál: „Élsz, ahogy élsz”. Az önbiztatás tehát nem valamiféle mesés döntő sorsfordulat reményét csilantja meg. Éppenséggel lehet, hogy az elemi túlélés esélyében merül ki a jövő perspektívája, mint Villon *A fellebbezés balladájában*: „A kobakomban persze nem lesz, / Azt hitted, elég bölcelet / Odavágni a fejetekhez / Azt a szót, hogy »Fellebbezek!«” – fordul a vers beszélője Garnier-hez, aki személyes ellensége lehetett, majd így folytatja: „Hát volt! (Noha nem rengeteg.) / »Kötél!« – mondták. És akkor, ott, / Az ügyész előtt, azt hiszed, / Jobb lett volna, ha hallgatok?!” A József Attilától idézett példákban is „csak” abban bizakodik a beszélő, hogy a jövőben lesz még olyan munkája, amelyben kedvét leli. Egy tengő-lengő munkanélküli szemében egy ilyen ígéret korántsem lebecsülendő... Az átalakulás, amelyen az alany átmegegy, inkább negatív irányú, de ez a negativitás nem feneketlen, épp ellenkezőleg: a talajt fogás biztonságával jár. Az ígéretben minden szerénysége ellenére benne van az egyetlen, ami igazán lényeges: az egyéni létezés nem reménytelen, a jövő horizontja nem zárult le az alany előtt. Van miben bizakodnia. A kitartás meghozhatja a gyümölcsét.

A formula rövid elemzéséből szükségképpen adódik a következtetés, hogy József Attila költészetében az *Eszmélet* születése táján megformálódik egy gondolkodási szerkezet, amely az embert próbára tevő körülményekkel szemben a személyiség

körvonalainak megerősítését, belső koherenciájának fokozását, tartásának megszilárdítását szolgálja. Ha az önbiztatás mondatait: „Légy fegyelmezett!”, „Ne hadd el magad!”, „Bátorság!”, „Ne félj!”, „Törődj bele!” és ezek módozatait együtt vesszük szemügyre, hirtelen világossá válik, amit eddig is láhattunk volna, ha az ember azt látná, ami a szeme előtt van, nem pedig azt, amit előfeltevései megengednek, hogy egy adott pillanatban megfogant, majd versek sorában kibontakozott egy költői törekvés, amely nemhogy az én dezintegrációját, decentralódását, hanem ellenkezőleg, összeszedését vette célba. Ha e folyamat kiindulópontját keressük, a *Külvárosi éj* kötet születésének időszakába, 1931–1932-be kell visszamennünk, *A hetedik* című költeményig.

A rejtélyes, nehezen elemezhető remekmű személyiség-felfokozó jellegét nyilvánvalóvá teszi a *Kalevala* nevezetes részletével való genetikai kapcsolata, amelyben Ilmarinen újdonsült feleségét arra oktatják, hogyan állhat helyt a házi munkában önmaga megnégyszerezése révén: „Ha bemegy a házba, légyen / Négy, aki a házba mégyen: / Vizes dézsát vígy kezedbe, / Sűrű seprőt hónod alatt, / Fogad közt fenyoészilánkot, / Magad menj be, mint negyedik! –”.¹² Nem részletezhetjük a költőnek *A hetedik*ben a szubjektumról kibontakozó képét, de nyilvánvaló, hogy a(z ön)megszólító vers öt versszakában az életben való helytálláshoz szükséges harminc feltételt, parancsot fogalmaz meg, harmincegyedikként a refrénben ismétlődő intést, hogy az ember sokféle szerepeiben, sokféle aktivitásában meg kell, hogy maradjon önmaga, azaz autonóm lény: „A hetedik te magad légy!” Az elemzett formulában ezt, *A hetedik*ben elkezdett önreflexiót, önmagát megerősítő, bátorító parancssort folytatja, próbálgatja az elkövetkező években.

Nincs terünk annak részletes kimutatására, hogy az én megerősítésének programja nem visszatérés valamilyen konzervatív, esszencialista személyiségképlethez. Az bizonyosak látszik, hogy e program születésének megértéséhez az önmegszólítás kereteiből kilépve a közösséget megszólító, tanító attitűd különböző változatait kellene sorra vennünk, talán mint legkorábbi példából, az 1923-as *Tanítások*ból kiindulva. Csak a legfontosabbra utalhatok: az önbiztatás attitűdje egyik gyökerét azoknak a verseknek a talajába mélyeszi, amelyekben a tudatosság, s az adott körülmények között a proletár osztálytudat fenntartása látszik sürgetően időszerű feladatnak, legyen az olyan szélsőséges parancsok foglalata, mint a *Szabados dal*: „Ahol nincsen villanylámpa, / gyűjtsd a burzsujt gyertyalángra”, vagy a *Vígasz*hoz és az *Eszmélet változatai*hoz hasonlóan villoni hangvételű *Haszon* és a *Bérmunkás ballada*. Nem véletlen, hogy az előbbiben találkozunk a megszólítás és önmegszólítás alternatíváit próbálgató, később az *Eszmélet* fogalmazványaiában is visszatérő megoldásokkal: „Proletár, folytatnám, de unnád”, „Testvérem, folytatnám, de unnád”, „Öregem, folytatnám, de unnád”, „Attila, folytatnám, de unnád”.

Az önbiztató formula első nagy átalakulásának megértése megköveteli, hogy felgesszük az alakzatot kidolgozó alany redukcióját, és keressük a fordulat kortörténeti, eszmetörténeti vagy életrajzi magyarázatát. Az önbiztatás kikristályosodása

¹² VARGA Domokos, *József Attila és a magyar Kalevala*, Kortárs, 1967, 653–656.

feltételezi, hogy a költő túllépett a harmincas évek elejének a kollektívizmusra történt problémátlan ráhagyatkozásán. A terápiás tapasztalat és a pszichoanalízissel való folyamatos elméleti érintkezés nyomán a költő belátta személyisége komplikált-ságát, tudatosította belső meghasonlottságát. A személyiség újra megerősítése úgy történt, hogy a tapasztalatába integrált „negatív” elemek helye megőrződjék az így kialakuló képletben. Ennek a változatnak a példaverse lehetne a freudizmust és a marxizmust összehétközítő *Elégia*. E rövid kilépés mindazonáltal a legkevésbé sem befolyásolja az elemzés irányát.

A problémátlan kollektívizmuson túllépő újfajta személyesség kiépítése legteljesebb formájában az *Eszmélet*ben történt meg. Ennek a folyamatnak az egyik legfőbb rugója volt az a gondolati szerkezet, amelyet önbiztatásnak neveztem. Olyan rugó, amely a tizenkét versben majdnem láthatatlan maradt, de a ciklus szövege nélküle ebben a formában nem jött volna létre. Legfőbb bizonyítékom erre az [*Öregem, no...*] kezdetű fogalmazvány. Az önbiztatásra, az önbátorításra példaként a fogalmazvány első strófáját hoztam föl. Csakhogy a második strófa így kezdődik: „Hisz itt a szenvedés belül” – ismerős? Igen, ez az *Eszmélet* hatodik versének korábbi változata. Az *Eszmélet*ről szóló könyvemben leírtam, hogyan emelte ki a költő a fogalmazványból ezt az egyetlen szakaszt, milyen átalakításokat hajtott végre rajta az önállóságának biztosítása érdekében. Mindenek előtt a kezdő „Hisz” szót kicserélte „Ím”-re. Azért tette ezt, mert a „hisz, „hiszen” szócska valamilyen azt megelőző erős állításra utal vissza, s a rá következő egész versszakot eme kiinduló állítást megindokoló, magyarázó funkcióba állítja. Ha viszont a második szakaszt az első felől olvassuk, akkor az utóbbi strófa az önbiztató formula szerves részének, állandó elemének mutatkozik, méghozzá ama résznek, amelyet helyzetfeltárásként írtam le. Olyanként, amelyet még ráadásul retorikailag fel is függesztett a költő annak érdekében, hogy az első strófában kimondott „Bátorság!” vagy „Ne félj!” önbiztatást számon kérő kérdés formájában megerősíthesse: „S hogy’ olvasod le emberül, / hogyha tagjaid citeráznak?”. Az *Eszmélet* ezt a direkt önbiztatást nem őrzi meg.

A ciklus hatodik versében az egész önbiztatásból egyedül az „*úgy szabadulsz, ha...*” útmutató szerkezet marad meg annak jelzésére, hogy egyrészt itt olyan beszélővel állunk szemben, aki tud megoldást a megszólított gondjainak felszámolására, másrészt hogy bizonyos feltételek betartása esetén a nehéz körülmények ellenére is lehetséges kiutat találni. Nem jelent ez kevesebbet, mint hogy a személyiség megszilárdításának van egy kifejtett formulája, egy explicit gondolati szerkezet, ez a dolgozatomban elemzett önbiztatás, és lehetséges egy redukált, strukturálisan látens, implicit változata, amely csak egy-két apró nyelvi jellel, a tanító, konklúziót levonó jelleg markáns jelenlétével, szentenciózus karakterével, hangoltságával utal leszármazására az explicit formulából. Az önbiztató tartalmak tehát elválhatnak az önmegszólító formától. A két véglet között alighanem csonka, átmeneti stádiumokat is érdemes keresnünk. A ciklus hatodik versének, az önbiztató formula egyik alkotóelemének önállósítása tehát azt bizonyítja, hogy az *Eszmélet* nem más, mint az explicit önbiztatás áttételessé, közvetetté alakítása. A ciklusban az előzményekkel egybevetve az élet megváltoztatását is magával vonó felismerések megfogalmazása

történik, önbiztató attitűd testesül meg. Az *Eszmélet* tizenkét intenzív szellemi erőfejtés foglalatja a személyiség megerősítését szolgáló program megvalósítására.

Az önbiztatás kiteljesedett formájához olyan tartalmak tapadnak hozzá, amelyek a formula pozitív, a válságtól független karakterét húzzák alá. Az egyik ilyen tartalom az önmagát felszólító lírai én pozitív önértékelése, önmagába vetett szilárd bizalma. Lehetséges-e többet mondani önmagunkról, mint ha megállapítjuk, hogy képesek vagyunk a szépség megvalósítására és egyben az igazság birtokában is vagyunk, mint a [*Szépen beszélsz...*] kezdetű töredékben: „Szépen beszélsz! Fogalmad úgy / világít, mint ott kinn a nyers tél / s igazad van.” Az én önmagához való viszonya mindazonáltal ambivalens marad. Költői szerepében magabiztos, képességei teljében lévőnek érzékeli magát. Mégis önbiztatásra szorul, mert az életnek van egy másik rendje is, az önfenntartás nehéz feladata, s ezen a téren az alany útbaigazításra szorul. Igazságát csak úgy hirdetheti, ha kipiheni magát, ha rendesen étkezik, s ha anyagi jövedelemhez jut: „De most aludj, / ma éheztlél és nem kerestél”. A létfenntartás kötelességének elmulasztása a nagy igazságok kimondására való készülődés értékét is voyeur magatartássá fokozza le: „egész nap új világra lestél.” Az önbátorításhoz tapadó másik fontos pozitív érték a magánytól való megszabadulás, a közösségre találás élménye, amely a *Vigas*-ban fogalmazódik meg: „Együtt vágunk a jeges télnek... / hű társ – éhezők kísérek.” A közösség a szegények, kismizmizettek köre, azaz a helyzetfelmérés minimalizmusa, az igények megfogalmazásában mutakozó szerénység itt is érvényesül, de a többes első személyben való beszélést a költő ezen az áron mégiscsak kiküzdötte.

Az [*Öregem, no...*] harmadik strófája sorsának alakulása további következtetések levonására ad lehetőséget. Azoknak a szövegeknek a státusza, amelyek Stoll Béla kritikai kiadásában [*Az „Eszmélet” előzményei*] összefoglaló cím alatt olvashatók, négyféleképpen változhatott meg. Előfordult, hogy nem változatlan formában, de részévé válhattak a ciklusnak, mint az [*Öregem, no...*] kezdetű töredék második strófája, amelyből az *Eszmélet* hatodik verse keletkezett. Megtörténhetett, hogy a fogalmazvány nyersanyagul szolgált egy versszakhoz, amely a végleges változatban szerepel, de olyan erős átalakításokat hajtott rajta végre a költő, hogy az előzmény és a végső változat közötti genetikai összefüggést csak a kutatás tárhatja fel. Így az [*Öregem, no...*] harmadik strófájának első fele felfogásom szerint az *Eszmélet* tizedik versének előzménye: Hasonlítsuk össze a „Jöjj világra! Anyád apád / te légy!”, és a többi részletet „Az meglett ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja...” sorokkal. Számos esetben a fogalmazványoknak nem lett folytatásuk, a költő kéziratos hagyatékában maradtak fenn. Köztük olyan versszak is akad, amelynek esetében nehéz megérteni, miért nem tartotta közlésre méltónak a költő, mint a [*Mi emberek, sötét erők...*] című töredéket vagy az [*Öregem, no...*] első strófáját.

Legérdekesebb azonban a negyedik változástípus. József Attila félretette az adott szövegrészletet, de később, más összefüggésben, egy új versébe majdnem változatlanul beépítette. Ez az újraalkalmazás segít abban, hogy az érett és a kései költészet között mesterségesen emelt határokat lebontsuk, vagy legalábbis érvényüket relativizáljuk. Az 1933 őszére tehető [*Öregem, no...*] harmadik strófájának második

fele („Gondolj a ravasz csecsemőre, – / sír-rí, hogy szánassa magát, / de míg mosolyog az emlőre, / növeszti körmét és fogát.”) a kritikai kiadás szerint három év múlva, az 1936 októberében készült *Világosítsd föl* című versben bukkant föl újra: „Nézz a furfangos csecsemőre: / bömböl, hogy szánassa magát, / de míg mosolyog az emlőre, / növeszti körmét és fogát.” A versnek van egy *Vigasztald meg* című variánsa, amely a korábbi szövegvariánstól még kevésbé tér el.

Ha az [*Öregem, no...*] harmadik strófáját úgy tekintjük, mint az önbiztató formula részét, amit a strófakezdő felszólítás: „Jöjj világra! Anyád, apád / te légy!” még nyomatékosabbá is tesz (nem beszélve arról, hogy ez a felszólítássor töretlenül folytatódik: „Ne less tündéri nőre / s szakállas végzetre, [...] ne légy bölcs, te dőre! / Gondolj a ravasz csecsemőre – [...]”), akkor ez arra biztat, hogy az önbiztatás attitűdjére a kései költészetben is keressünk példákat. Az eddig elemzett felszólításokra maga a *Világosítsd föl* is számos példát nyújt: „Világosítsd föl gyermeked [...] És vigasztald meg, [...] Talán dűnnyögi egy új mesét, [...] ne dőlj be néki [...]”. Ha igaz van Németh Andornak, hogy a versnek először a vége, az *Eszmélet* vázlataiból átemelt részlet készült el, akkor a *Világosítsd föl* az [*Öregem, no...*], tehát a születőben lévő *Eszmélet* kései leszármazottja.¹³

A kései költészetben mindazonáltal az önbiztatásnak sokkal kevésbé az explicit, inkább az azzal rokon, a lírai én számára perspektívákat nyitó, járható utakat fürkésző, de az elemzett formai jegyeket elmosó, elrejtő változatai kerülnek előtérbe. Bennük vagy az *Eszmélet* megoldást javasoló, többlet-tudással rendelkező beszélője szólal meg, vagy pedig a példamutató és a többes első személyben jó kívánságait, reményeit megfogalmazó én megnyilvánulási módja elevenedik föl, amilyenre a *Külvárosi éjből* hoztam példát: „Alszom hát én is, testvérek. / Ne üljön lelkünkre szenvedés. / Ne csipje testünket a féreg.” A *Szürkület* egyik fogalmazványában felbukkan az aggódó, de bizakodást rejtő kérdés, amellyel már az *Eszmélet vázlataiban* is birkózott a költő: „Lesz-e holnap, mely békét ígér? / És végre munka, mely nem gyötrelm!” A kései korszak személyiségképének alakulásáról különös képet nyújtó, a szétlazuló én közkeletű elképzelésével nehezen összeegyeztethető, a „változhatatlan rajzunk, jellemünk” már-már túlságosan is szilárd képletén alapuló *Osztás után* című szonett lírai alanya a végzettel szemben szorongó, de az egyén lehetőségei iránt töretlen bizalommal viseltető első személy: „hogy boldogságunkat, mit rejt szerelmünk, / a gyönyörű sikert, mely megvan bennünk, / ki tudja-e a végzet licitálni.”

A példák könnyen szaporíthatók, még akkor is, ha a legközismertebb daraboktól, mint a *Levegőt!*, *A Dunánál*, a *Szüületésnapomra*, a *Hazám* eltekintünk. A *Majd emlékezni jó lesz* követelése: „adjátok meg a munka örömét”, csak akkor fogalmazható meg, ha lehetségesnek tartjuk, hogy a munka az önmegvalósítás egy módja. A verset záró utópia: „Majd a kiontott vértócsa fakó lesz / s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt” megismétlődik [*Az ősz patkány...*] kezdetű vers záró képében: „S mégis bízom. Könnyezve intlek, / szép jövőnk, ne légy ily sivár!... / [...] / Majd a szabadság

¹³ NÉMETH Andor, *József Attila = NÉMETH Andor József Attiláról*, s. a. r. RÉZ Pál, Bp., Gondolat, 1989, 116.

békessége / is eljön, finomúl a kin –”. Ide sorolható az *Irgalom* önfelmentő konklúziója: „Amíg a világ ily veszett, / én irgalmas leszek magamhoz.”

A költő élete utolsó évében írt versek nagyobb részt egy olyan József Attilát állítanak elének, akinek élete nem az önfeladás, a halálra készülés jegyében telik. Fejtő Ferenc emlékezése szerint a költőt körülvevő barátok a verseket olvasva ugyanezt a megnyugtató következtetést vonták le: nagy elszánást véltek kiolvasni a művekből, amelynek során a költő tervbe vette, hogy rendbe hozza az életét, megszabadul azoktól a terhektől, amelyek a kudarccal zárult Gyömrői-kapcsolattal 1936 második felében összeroppanással fenyegették, s amelyek barátainak annyi aggodásra adtak okot. Ebbe a programba illeszkedett bele a Flóra-ciklus. E lendület sodrában keletkeztek azok a versek, a Flóra-ciklus darabjain túl a *Thomas Mann üdvözlése*, a *Már régesrég*, az *Ars poetica*, a *Születésnapomra*, a *Hazám*.

A kései korszakban is találunk példákat a *Világosítsd föl* rokonaira, az önmegszólítást, illetve a biztatást tartalmazó önfelszólítást megfogalmazó versekre. A *[Ne légy széles...]* kezdetű nevezetes töredék ugyanazzal a problémával viaskodik, amellyel már a *[Szépen beszélj...]* kezdetű *Eszmélet*-előzményben, később a *Majd emlékezni jó lesz* című versben is birkózott a költő: a munka önmegvalósító értékének követelésével: „Ne légy széles. / Bár a munkádon más keres – / dolgozni csak pontosan, szépen, / ahogy a csillag megy az égen, / úgy érdemes.” A *[Jön a vihar...]* helytállásra intő parancsa a füvek magatartásáról vesz mintát: „Borzongásuk a nem remélt vád, / így adnak e kicsinyek példát, / hogy fájdalmad szerényen éld át”. A legfontosabb példát az önbiztató önfelszólításra azonban az 1937 februárjában született *Ars poetica* nyújtja, amelynek első változata, mint közismert, önmegszólító formában maradt fenn: „Te kerülj túl e mai kocsmán / az értelemig és tovább! / Szabad eszeddel ne add / ocsmány módon a szolgálta ostobát! // Te ne alkudj, te legyél boldog”.

Az önbiztató formula szerkezetében az évek során mindazonáltal jelentős változások halmozódtak föl. Olyan horderejűek, amelyek végül jelentését ellentétébe fordították át. Ezzel megérkeztünk az önmegszólító attitűd Németh G. Béla által elemzett változataihoz. A fordulat nemcsak az önmegszólító szerkezetekben, de az önbátorítás csonka formáiban és az útmutatás másféle alakulataiban is bekövetkezett. Az újra felbukkanások során gyakran változatlan maradt maga a struktúra, a négy alkotó elem kötött összefüggése, de az esetek többségében az egyes összetevők újabb tartalmakkal töltődtek föl. A tartalmak kétféle cseréjét figyelhetjük meg. Az egyik esetben a helyzetfeltárás és a vele szemben elvárható reagálás oppozíciója megőrződött, de a két pólus mindegyike egy regiszter sokkal mélyebb pontjain helyezkedett el. A „Tudod, hogy nincs bocsánat, / hiába hát a bánat” egy olyan határhelyzetet vázol fel, amelyben immár nem valamilyen veszteséggel, hanem korrigálhatatlanul vesztes pozícióval, a végső pusztulással kell szembenéznie az egyénnek, s amit vele szembe lehet állítani, az nem több, mint a készség ennek férfias tudomásulvételére, az elmúlás elfogadására: „Légy, ami lennél: férfi, / a fű kinő utánad.” Németh G. Béla ezt a változatot általánosította az önmegszólítás par excellence formulájává.

A *Gyönyörűt láttam* című versben ennek a képletnek groteszk változatával találkozunk. Az áramdíj kifizetésére képtelen emberrel szembeni rendszabály: „Kikapcsolja

a villanyom” aránytalanul erős agressziót indukálna: „ha ezt az embert leszurom, / tudom, mindennel kiegyeztem”. A bölcs belátás folytán azonban a sértett – gyilkos önróniával – lemond az agressziójáról: „jónapot / kívánva elhuzódtam oldalt”. [Az *Isten itt állt a hátam mögött...*] kezdetű darabban a humanista tartás: „De én a párom mosolyogva várom, / mert énvelem a hűség van jelen” egy alig elviselhetően katasztrofikus világállapottal, „az üres űrben tántorgó világ”-gal feszül szembe. Mert hát a mindenségben széthulló világegyetemmel szemben mit ér az emberi hűség? A helyzetfelmérés és a hozzá adekvát magatartás dialektikája tehát formálisan fennáll az önmegszólító önbiztatás kései példáiban is, de a személyi perspektívák tragikusan vagy groteszk módon berekesztődtek, vagy végveszélybe kerültek bennük.

A változás másik típusa abban áll, hogy a helyzetfelmérés olyannyira negatív szituációt idéz föl, amelyben a beszélő nem hogy megerősíteni nem tudja a szubjektumát, de elemi szinten sem képes megvédeni magát. A *Világosítsd föl* köré, amely – mint láttuk – egy három évvel korábbi, kiegyensúlyozott önbiztató formulából szakadt ki, az újabb versben olyan szövegekörnyezet épült ki, amely a helyzetfelmérésben mindig is jelen lévő kijózanító elemet egyetemesen kiábrándítóvá fokozza föl: „a haramiak emberek; / a boszorkák – kofák, kasok... // mivelhogy rend kell a világba, / a rend pedig arravaló, / hogy ne legyen a gyerek hiába / s ne legyen szabad, ami jó.” Ha a szülőnek nincs más módja, mint a lehangoló realitásra rányitni gyermeke szemét, s ha ráadásul a gyermek már csecsemő korától fogva, mintegy antropológiailag arra készül, hogy e kiábrándító világot változatlanul tovább folytassa: „bömböl, hogy szánassa magát, / de míg mosolyog az emlőre, / növeszti körmét és fogát”, akkor egy ilyen világgal szemben az alany immár nem nyújthat semmiféle jobb alternatívát. Az ígéret szétporladt. Az önbiztatás itt eljutott önmaga felszámolásáig.

A legkegyetlenebb leszámolásra az önbiztatással egy olyan versben került sor, amelyet én a magam részéről a költő egyik legrejtélyesebb szövegének tartok: a *Légy ostoba* című szonettben. Ami az önbiztatás értelmét itt felrobbantja, s az ígéretet aláaknázza, az maga a címben rejlő felszólítás: „Légy ostoba!”. Azaz mintha azt mondaná a vers, hogy annak feltétele, hogy a második tercijnében megfogalmazott, az ember számára legkellemesebb, és egyben méltóságát is legjobban biztosító állapot: „Nem lehet soha nem igaz szavad – / jó leszel, erős, békés és szabad / vendég mult s jövő asztalainál”, hogy tehát ez az állapot bekövetkezhesen, ahhoz ostobának kell lennünk.

Az elmondottakból azonban kitűnik, hogy a folyamat, amelyet leírtam, nem az önbiztatás attitűdjének kialakulása, kicsiszolódása, majd pedig kiüresedése és önfelszámolása, még akkor sem, ha a „Légy fegyelmzett!”-tól a „Légy ostoba!”-ig ívelő eseménysor kétségkívül lejátszódik, s a költő egyik utolsó verse, a *Karóval jöttél* is ezt a változatot képviseli. Ennek ellenére a folyamatot félbeszakadt hullámmozgásként, az önbiztató-önmegszólító formula megfogalmazódásaként, visszavonásaként, majd újbóli érvényesüléseként értelmezhetjük. De formailag még a hullámvölgy, a *Világosítsd föl*, a *Légy ostoba* esetében is működik az útmutatás gépezete, amikor a beszélő valamilyen felvilágosítás nyújtására, utasítás adására érzi magát képesnek és

felhatalmazottnak. Még ez a magatartás is az eszmélet állapotáról tesz bizonyosságot. Nem beszélve arról, hogy a pozitív értelemben vett (ön)biztatás még a költőnek talán utolsó versében, az [*Íme, hát megleltem hazámat...*] című költeményben is érvényesül az utolsó strófát záró paradoxonban, József Attila végrendeletében, amelyben a saját jövőjének bezárulását konstatáló alany a reményt mások, embertársai, szerettei számára mégis fenntartja: „tűzhelyet, családot, / már végképp másoknak remél.”

A végkövetkeztetések levonása és főleg nyomatékosítása érdekében másodszer is át kell hágnunk az életrajzi-lélekrajzi megközelítés tilalmát. Természetesen én is úgy látom, hogy a kései korszak verseiben végül a halálos logika, a semmi parancsa uralkodott el, de azt gondolom, hogy a költő a versek énjét mindvégig kimentette a szétzilálódás folyamataiból. A lírai alany világának kormánykerekét sohasem engedte ki a kezéből. Ebben az önfeladással dacoló drámai küzdelemben sokat köszönhetett az önmegszólítás önbiztató, önbátorító tartalmakkal feltöltött változatának, amelyet 1932-ben dolgozott ki, s amelyet az *Eszmélet*-ciklus megfogalmazása során csiszolt alkalmassá a nagy költészetben való méltó szereplésre. A kései korszak véleményem szerint nem az önfeladás, a halálra készülődés jegyében folyt le. Lényege a költői személyiségben egymásnak feszülő erők birkózása, amelyet nem lehet megrendülés nélkül végigkövetni, s amely József Attila, az ember pusztulásába torkollott, de a végső vereséghez vezető utat a kései remekművek szegélyezik. Ezek a győzelmek nem következhetek volna be az önmegszólítás-önfelszólítás ama modusa, ama gondolkodási szerkezet kiépítése nélkül, amelyet dolgozatomban önbátorító önmegszólításnak neveztem.